

РОЗДІЛ 7. ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

MODERN APPROACHES TO MEMORY DEVELOPMENT OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Процес розвитку пам'яті викликає велику зацікавленість у сучасному світі, адже є однією з головних складових розумового розвитку особистості в цілому. Зокрема, про важливість розвитку пам'яті у дошкільників зазначається у законі України «Про дошкільну освіту», Базовому компоненті дошкільної освіти, у програмах розвитку дітей дошкільного віку («Я у світі», «Дитина», «Освіта і піклування».

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування сутності процесу розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку та діагностика рівнів розвитку пам'яті молодших дошкільників на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Проаналізовано трактування науковцями понять «розумовий розвиток», «пам'ять». Розглянуто підходи вчених щодо розвитку пам'яті дошкільників. Аналіз наукових досліджень з обраної теми показав, що вчені приділяють багато уваги розвитку пам'яті дошкільників, особливо старшого дошкільного віку. Недостатньо дослідженими залишаються питання розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку. Зазначено, що раціонально розвивати пам'ять дітей молодшого дошкільного віку засобами технології М. Шічіда. Наведено сутність та переваги цієї технології у розвитку пам'яті дошкільників.

Описано констатувальний етап педагогічного експерименту, сутністю якого є діагностика рівня розвитку пам'яті у молодших дошкільників. Визначено компоненти (соціальний, мотиваційний, метакогнітивний) та показники розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку. Схарактеризовано рівні розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку (високий, достатній, середній та низький). Розроблено систему оцінювання показників розвитку пам'яті молодших дошкільників. Запропоновано діагностичні методики для визначення ступеню прояву показників розвитку пам'яті. Представлені результати констатувального експерименту.

Отримані результати підтвердили необхідність проведення формувального та контрольного етапів педагогічного дослідження, розробки дієвої формувальної системи роботи з розвитку пам'яті молодших дошкільників за технологією Макато Шічіда.

Ключові слова: пам'ять, розвиток пам'яті, розумовий розвиток, діти молодшого дошкільного віку, компоненти та показники розвитку пам'яті.

The process of memory development is of great interest in the modern world, because it is one of the main components of the mental development of the individual as a whole. In particular, the importance of developing memory in preschoolers is noted in the Law of Ukraine «On Preschool Education», the Basic Component of Preschool Education; in the programs for the development of preschool children («I am in the world», «Child», «Education and care»).

The purpose of this article is the theoretical substantiation of the essence of the process of memory development of children of younger preschool age and the diagnosis of the levels of memory development of younger preschoolers on the ascertaining stage of the pedagogical experiment.

The interpretation of the concepts «mental development» and «memory» by scientists was analyzed. The approaches of scientists regarding the development of memory of preschoolers are considered. Analysis of scientific research on the chosen topic showed that scientists pay a lot of attention to the development of memory of preschoolers, especially older preschoolers. The issues of memory development of children of younger preschool age remain insufficiently researched. It is noted that it is rational to develop the memory of children of younger preschool age using M. Shichida's technology. The essence and advantages of this technology in the development of memory of preschoolers are given.

The ascertaining stage of the pedagogical experiment is described, the essence of which is the diagnosis of the level of memory development in younger preschoolers. The components (social, motivational, metacognitive) and memory development indicators of younger preschool children were determined. The levels of memory development of children of younger preschool age are characterized (high, sufficient, average and low). A system for evaluating indicators of memory development of younger preschoolers has been developed. Diagnostic methods for determining the degree of manifestation of indicators of memory development are proposed. The results of the ascertainment experiment are presented.

The obtained results confirmed the necessity of conducting the formative and control stages of pedagogical research, the development of an effective formative system of work on the development of memory of younger preschoolers using Makato Shichida's technology.

Key words: memory, memory development, mental development, children of younger preschool age, components and indicators of memory development.

УДК 373.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/60.40>

Кудрявцева О.А.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної педагогіки
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Папук А.О.,

студентка І курсу магістратури
факультету дошкільної педагогіки
та психології
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Процес розвитку пам'яті викликає велику зацікавленість у сучасному світі, адже є однією з головних складових розумового розвитку особистості в цілому.

У Законі України «Про дошкільну освіту» вказано, що ЗДО сприяє розумовому (у тому числі і розвитку пам'яті), психологічному і фізичному розвитку дітей [7]. Базовий компонент дошкільної освіти України освітлює важливість даного процесу саме у дошкільному віці в кожному з розділів та освітніх напрямів [1].

У програмі розвитку дітей «Я у світі» зазначається, що рівень розвитку пізнавальних процесів (сприймання, увага, мислення, уява та пам'ять) визначає розвиток пізнавальної активності у молодших дошкільників. Розвиток уваги сприяє розвиненості пам'яті, здатності дитини накопичувати та відтворювати інформацію, свої враження та досвід. У молодшому дошкільному віці стають пріоритетними зорова та слухова пам'ять [11].

У програмі «Освіта і піклування» підкреслюється, що розвиток кори головного мозку веде до пошукової поведінки, до пізнання світу; швидкість інтелектуального розвитку в цей період підвищується. Діти починають постійно ставити запитання. У цей час важливо спостерігати за природним напрямом пізнавального інтересу дітей та інтегрувати ці теми в заняття. Мислення дитини у цьому віці конкретне [8, с. 99]. Педагогам потрібно зацікавлювати молодших дошкільників завданнями, що пов'язані з інтелектуальним напруженням, розвивати пам'ять дитини.

У програмі «Дитина» зазначено, що пам'ять дітей 4-го року життя безпосередня, мимовільна, має яскраве емоційне забарвлення. Діти зберігають і відтворюють тільки ту інформацію, яка залишається в їхній пам'яті без будь-яких внутрішніх зусиль. Позитивно і негативно забарвлені сигнали і явища запам'ятовуються міцно і надовго [5, с. 70]. Вихователям потрібно розвивати пам'ять молодших дошкільників, використовуючи при цьому різноманітні засоби. Отже, не викликає сумніву, що проблема розвитку пам'яті молодших дошкільників є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розумове виховання та розумовий розвиток дітей раннього та дошкільного віку досліджували: О. Гаврило, Н. Гавриш, Л. Гайдаржийська, І. Гарник, Н. Дубравська, І. Кіндрат, О. Козлюк, Д. Максименко, Н. Манжелій, О. Паламарчук, І. Смолюк, Ю. Снісар, О. Філюк, Н. Химич. Процес розвитку пам'яті у дітей дошкільного віку досліджували: Х. Барна, Н. Доброштан, Д. Елкінд, А. Ільченко, О. Куліш, Л. Савченко, Т. Тарасова, А. Харченко, Ю. Ходикіна та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень

з обраної теми показав, що вчені приділяють багато уваги розвитку пам'яті дошкільників, особливо старшого дошкільного віку. Недостатньо дослідженими залишаються питання розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку.

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування сутності процесу розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку та діагностика рівнів розвитку пам'яті молодших дошкільників на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Виклад основного матеріалу. Важливим є розглянути трактування дослідниками термінів «розумовий розвиток», «пам'ять».

Т. Тарасова, Л. Ганнушкін відзначили, що процес розумового розвитку є тривалим, постійним і полягає у співдіянні між генетичними факторами та оточуючою дійсністю. Він виявляється в здобутті знань, навичок, розширенні світогляду; формуванні, змінненні пізнавальних форм [9].

Д. Елкінд підкреслює значення розумового розвитку, який визначається кількістю та різноманітністю досвіду, що набувається дитиною на ранніх етапах її життя. Він вважає важливим створення дорослими середовища, багатого на різноманітні предмети та матеріали, з можливістю проведення експериментів та дослідження світу [12].

Т. Вінник, В. Янчук вказують, що розумовий розвиток – ступінь розвитку пізнавальних процесів дитини (відчуттів і сприймання, мислення та мовлення, пам'яті й уяви) [3, с. 409].

Найбільш обґрунтованим є визначення цього поняття Д. Елкінд, підтримуємо точку зору дослідника про важливість створення розвивального середовища для оптимізації розумового розвитку дітей. Проаналізуємо сутність поняття «пам'ять» та його трактування різними дослідниками.

Б. Міллер висловлює думку, що пам'ять є основною характеристикою розуму, будучи складником, який включає реорганізованість та адаптивність до майбутніх подій. Пам'ять взаємодіє з іншими психічними процесами, такими як увага, і впливає на формування та поновлювання згаданого; є складним і багатограним процесом [14].

У. Джеймс був переконаний, що пам'ять є важливою когнітивною функцією, яка дозволяє людям запам'ятовувати та зберігати інформацію у своїй свідомості. Він розрізнув два основних напрямки розвитку пам'яті (біологічний, що стосувався стійкості психічних подразнень; культурний напрямок охоплював більш високий рівень пам'яті, який виражався у формі ідей про минулі події і залежав від когнітивних процесів) [13].

Н. Доброштан, О. Куліш зазначали, що пам'ять – психічна властивість людини, яка відкриває їй можливості для нагромадження досвіду [6, с. 37].

Підсумовуючи думки вчених, можна зазначити, що пам'ять є важливим аспектом життя людини.

Молодший дошкільний вік – це вік перших дитячих пригадувань. Вони тісно пов'язані з формуванням особистості дитини, її самосвідомості. Саме ранні пригадування завжди стосуються більш або менш важливих моментів у житті дитини, її взаємовідносин з іншими людьми. Важливо починати розвиток пам'яті як можна раніше. Проаналізуємо підходи вчених щодо розвитку пам'яті дошкільників.

Х. Барна, В. Поллогі пропонують розвивати образну пам'ять молодших дошкільників у процесі занять з художньої літератури під час заучування віршів. Цікавим є запропонований дослідниками прийом – уявний діалог малюків з героєм твору, коли дошкільнику потрібно придумати запитання до нього та продумати відповідь від самого героя [2, с. 164].

Ю. Ходикіна розробила розвивальну програму для удосконалення моторної пам'яті дітей старшого дошкільного віку, що складається з двох блоків (вправи для стимуляції моторної пам'яті та проведення спеціальних занять з конструювання з папером). Вона вказує на важливість використання при цьому різноманітних ігор: дидактичних, сюжетних, рухливих [10, с. 78].

В. Гальченко, В. Литвин вважають, що пам'ять старших дошкільників ефективніше розвивати за допомогою ейдетичних засобів (запам'ятовування слів, текстів, віршів і т. д.). Для оптимізації розвитку слухової, зорової, тактильної пам'яті дітей можна застосовувати вправи: «Упізнай за голосом», «Що змінилося?», «Добери за кольором», «Тактильні пірамідки» [4, с. 30].

На нашу думку, розвивати пам'ять молодших дошкільників ефективніше за допомогою інноваційних технологій, зокрема технології стимулювання дитячого мозку Макато Шічіда. Заняття, вправи або ігри з елементами цієї технології можуть включати флеш-картки, ігри з розвитку фотографічної пам'яті («Схожі картинки», «Розмісти правильно», «Сітка пам'яті», «Знайди нову картинку», «Хто сховався?», «Мандали», «Абсурдна історія», «Ланцюжок пам'яті» і т. д.). Перевагами цієї технології є створення умов для максимального та гармонійного розвитку мозку (акцент на праву півкулю), її спрямування на загальний розумовий розвиток дитини, зокрема на розвиток пам'яті, головна цінність – віра в дитину, розкриття її потенціалу; динамічні та цікаві завдання, позитивна атмосфера під час занять.

Експериментальне дослідження проводилося на базі ЗДО «Берізка» м. Одеса. В експерименті приймали участь 40 дітей молодшого дошкільного віку. З метою діагностування рівнів розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку здійснено констатувальний етап експерименту. Визначено наступні компоненти й показники розвитку пам'яті молодших дошкільників:

1. Соціальний компонент: здатність до сприйняття та запам'ятовування інформації, що

стосується взаємодії з іншими людьми, включаючи сприйняття соціальних ролей (діти повинні знати та називати членів сім'ї, їхні імена, розрізнити добрі та погані вчинки); здатність дитини сприймати та розуміти культурну інформацію, таку як мова, традиції, звичаї (діти повинні знати народні забавлянки, потішки, розрізнити предмети українського побуту, знати звичаї традиції та свята); здатність дитини зберігати та відтворювати інформацію про власну соціальну ідентичність, таку як національність, етнічна належність (повинні знати, що вони українці, розрізнити український національний одяг, знати державні символи України).

2. Мотиваційний компонент: прагнення до запам'ятовування нової інформації при використанні зовнішніх стимулів (словесна підтримка дорослого, приз за гарний результат (наліпки, грамота); здатність доцільного використання запам'ятованої інформації в залежності від нагород та стимулів; зацікавленість дитини в самому процесі запам'ятовування та використанні інформації без залежності від зовнішніх нагород чи стимулів.

3. Метакогнітивний компонент: здатність дитини контролювати та регулювати власну увагу та пам'ять (концентрує увагу на процесі запам'ятовування на протязі 10 хвилин); здатність дитини запам'ятовувати і відтворювати послідовність дій задля досягнення потрібного результату (виконує почерговість кроків у іграх); здатність адаптуватися до нових ситуацій, використовуючи запам'ятовану інформацію (отримані раніше знання використовує на заняттях та у процесах ігор).

Схарактеризовано чотири рівні розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку: високий, достатній, середній та низький.

До високого рівня розвитку пам'яті належать діти, які: здатні в повній мірі сприймати та запам'ятовувати інформацію, що стосується взаємодії з іншими людьми (знають і називають членів родини, їхні імена; розрізняють добрі та погані вчинки); здатні сприймати та розуміти культурну інформацію (знають народні забавлянки та потішки, розрізняють предмети українського побуту, знають звичаї, традиції та свята (День Святого Миколая, Різдво, Великдень, Стрітіння)); здатні зберігати та відтворювати інформацію про власну соціальну ідентичність, таку як національність, етнічна належність (знають, що вони українці, розрізняють український національний одяг, знають державні символи України (Прапор, Герб, Гімн)); прагнуть в повній мірі до запам'ятовування нової інформації при використанні зовнішніх стимулів (словесна підтримка дорослого, винагорода за гарний результат (наліпки, грамота); здатні доцільно використовувати запам'ятовану інформацію в залежності від нагород та стимулів;

мають велику зацікавленість в самому процесі запам'ятовування та використанні інформації без залежності від зовнішніх нагород чи стимулів; здатні в повній мірі контролювати та регулювати власну увагу та пам'ять (концентрує увагу на процесі запам'ятовування на протязі 10 хвилин); здатні самостійно запам'ятовувати і відтворювати послідовність дій задля досягнення потрібного результату (виконує почерговість кроків у іграх); здатні легко адаптуватися до нових ситуацій, використовуючи запам'ятовану інформацію (отримані раніше знання використовує на заняттях та у процесах ігор).

До достатнього рівня розвитку пам'яті належать діти, які: здатні в достатній мірі сприймати та запам'ятовувати інформацію, що стосується взаємодії з іншими людьми (знають і розрізняють майже всіх членів родини; розрізняють хороші та погані вчинки); в достатній мірі здатні сприймати та розуміти культурну інформацію (знають народні забавлянки та потішки, розрізняють предмети українського побуту, достатньо знають звичаї, традиції та свята (День Святого Миколая, Різдво, Великдень, Стрітіння); здатні в достатній мірі зберігати та відтворювати інформацію про власну соціальну ідентичність, таку як національність, етнічна належність (знають, що вони українці, мають незначні утруднення при розрізненні українського національного одягу та знанні державних символів України (Прапор, Герб, Гімн); прагнуть до запам'ятовування нової інформації при використанні зовнішніх стимулів (словесна підтримка дорослого, винагорода за гарний результат (наліпки, грамота); не завжди здатні доцільно використовувати запам'ятовану інформацію в залежності від нагород та стимулів, іноді при незначній допомозі педагога; достатньо зацікавлені в самому процесі запам'ятовування та використанні інформації без залежності від зовнішніх нагород чи стимулів; не в повній мірі здатні контролювати та регулювати власну увагу та пам'ять (концентрує увагу на процесі запам'ятовування на протязі менше 10 хвилин); іноді потребують допомоги у запам'ятовуванні і відтворюванні послідовності дій задля досягнення потрібного результату (виконання почерговості кроків у іграх); не завжди здатні адаптуватися до нових ситуацій, використовуючи запам'ятовану інформацію (отримані раніше знання не завжди використовує на заняттях та у процесах ігор).

До середнього рівня розвитку пам'яті належать діти, які: важко сприймають та запам'ятовують інформацію, що стосується взаємодії з іншими людьми (називають членів родини лише при допомозі вихователя, погано розрізняють позитивні та негативні вчинки); виникають незначні труднощі у сприйнятті та розумінні культурної інформації (знання народних забавлянок та потішок,

розрізнення предметів українського побуту, знання звичаїв, традицій та свят (День Святого Миколая, Різдво, Великдень, Стрітіння), які усуваються при несуттєвій допомозі вихователя; мають труднощі у збереженні та відтворюванні інформації про власну соціальну ідентичність, таку як національність, етнічна належність (знають, що вони українці, розрізняють український національний одяг та державні символи України (Прапор, Герб, Гімн) лише при допомозі вихователя); не завжди прагнуть до запам'ятовування нової інформації при використанні зовнішніх стимулів (словесна підтримка дорослого, винагорода за гарний результат (наліпки, грамота); здатні доцільно використовувати запам'ятовану інформацію в залежності від нагород та стимулів лише за допомогою педагога; не завжди зацікавлені в самому процесі запам'ятовування та використанні інформації без залежності від зовнішніх нагород чи стимулів; виникають суттєві труднощі у контролюванні та регулюванні власної уваги та пам'яті (може концентрувати увагу на процесі запам'ятовування лише до 5 хвилин); потребують значної допомоги у запам'ятовуванні і відтворюванні послідовності дій задля досягнення потрібного результату (виконання почерговості кроків у іграх); не здатні адаптуватися до нових ситуацій, використовуючи запам'ятовану інформацію (отримані раніше знання не використовує на заняттях та у процесах ігор) без допомоги педагога.

До низького рівня розвитку пам'яті належать діти, в яких: виникають значні труднощі у сприйнятті та запам'ятовуванні інформації, що стосується взаємодії з іншими людьми (практично не можуть назвати членів сім'ї навіть при допомозі вихователя, майже не розрізняють добрі та погані вчинки); виникають значні труднощі у сприйнятті та розумінні культурної інформації (не знають більшість народних забавлянок та потішок, майже не розрізняють предмети українського побуту, не знають більшість звичаїв, традицій та свят (День Святого Миколая, Різдво, Великдень, Стрітіння); майже не здатні зберігати та відтворювати інформацію про власну соціальну ідентичність, таку як національність, етнічна належність (знають, що вони українці, практично не розрізняють український національний одяг, не знають державні символи України (Прапор, Герб, Гімн) навіть при суттєвій допомозі вихователя; майже не прагнуть до запам'ятовування нової інформації при використанні зовнішніх стимулів (словесна підтримка дорослого, винагорода за гарний результат (наліпки, грамота); практично не здатні доцільно використовувати запам'ятовану інформацію в залежності від нагород та стимулів навіть із значною допомогою вихователя; майже не зацікавлені в самому процесі запам'ятовування та використанні інформації без залежності від зовнішніх

нагород чи стимулів; майже не здатні контролювати та регулювати власну увагу та пам'ять (не концентрує увагу на процесі запам'ятовування більше 1 хвилини); практично не здатні запам'ятовувати і відтворювати послідовність дій задля досягнення потрібного результату (виконання почерговості кроків у іграх); майже не здатні адаптуватися до нових ситуацій, використовуючи запам'ятовану інформацію (отримані раніше знання не використовують на заняттях та у процесах ігор) навіть за допомогою педагога.

Для визначення ступеня прояву показників було використано методики діагностики розвитку пам'яті: «Заучування 10 слів» (О. Лурія), «Запам'ятай малюнки», «Картинки», «Дізнайся фігури»; дидактична гра «Пірамідка», «Склади картинку», «Назви слова», «Змалювання картинки», «Запам'ятай пару»; «Запам'ятай і назви іграшки», «Запам'ятай і відтвори рухи».

Було розроблено систему оцінювання показників: 4 бали – показники розвитку пам'яті проявляються на високому рівні; 3 бали – показники розвитку пам'яті проявляються на достатньому рівні; 2 бали – показники розвитку пам'яті проявляються на середньому рівні; 1 бал – показники розвитку пам'яті проявляються на низькому рівні. Прояв даних показників визначається за шкалою: високий рівень: 36–28 балів; достатній рівень: 27–19 балів; середній рівень: 18–10 балів; низький рівень: 9–1 балів.

На констатувальному етапі педагогічного дослідження було отримано наступні результати: у молодшій групі «Сонечко» з високим рівнем розвитку пам'яті є 2 дитини (10%), з достатнім – 4 (20%), з середнім – 7 (35%), з низьким – 7 (35%); у групі «Бджілка»: з високим рівнем – 1 дитина (5%), з достатнім – 3 (15%), з середнім – 7 (35%), з низьким – 9 (45%). Група «Бджілка» має більший відсоток дітей з низьким рівнем розвитку пам'яті та менший відсоток з високим та достатнім рівнем у порівнянні з групою «Сонечко». Експериментальною обрано групу «Бджілка». Група «Сонечко» є контрольною.

Висновки. За отриманими результатами можна зробити висновок, що робота з розвитку пам'яті дітей молодшого дошкільного віку не здійснювалася коректно. Тож є необхідність у проведенні подальших етапів дослідження (формування та контрольного). Перспективою дослідження вважаємо розробку інноваційної системи роботи з розвитку пам'яті молодших дошкільників за технологією Макато Шічіда.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Базовий компонент дошкільної освіти: державний стандарт дошкільної освіти. Нова редакція / Байер О. М. та ін.; під наук. кер. Т. О. Піроженко. Київ, 2021. 37 с.
2. Барна Х. В., Поллогі В. М. Формування образної пам'яті засобом поезії у дітей молодшого дошкільного віку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2017. № 2, Т. 3. С. 164–166.
3. Вінник Т. О., Янчук В. О. Розвиток розумових здібностей дітей старшого дошкільного віку в процесі створення ними казок та фантастичних історій. *Multidisciplinary academic research and innovation : the XXVII International scientific and practical conference, 25-28 may 2021 y. Amsterdam, Netherlands: ISG, 2021. С. 408–413.*
4. Гальченко В. М., Литвин В. А. Розвиток пам'яті старших дошкільників засобом ейдетики. *Актуальні проблеми практичної психології*: матеріали VI Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф., 20–21 лютого 2020 р. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2020. С. 27–31.
5. Дитина: освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. 440 с.
6. Доброштан Н., Куліш О. Вікові особливості у дослідженні видів і процесів пам'яті. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 7. С. 37–44.
7. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. Дата оновлення: 31.03.2023 р., підстава – 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text> (дата звернення 10.06.2023).
8. Програма освіти дітей раннього та дошкільного віку «Освіта і піклування» / В. А. Воронов та ін. Київ: ФОР В. Б. Ференець, 2021. 130 с.
9. Тарасова Т., Ганнушкін Л. Психологія розвитку. Суми: видавництво «Видавничий дім «Університетська книга», 2005. 376 с.
10. Ходикіна Ю. Ю. Програма розвитку моторної пам'яті дошкільників. *Харківський осінній марафон психотехнологій*: матеріали наук.-практ. конф., 27 жовтня 2018 р. Харків: Діса плюс, 2018. С. 77–78.
11. Я у світі: програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова. Київ: «МЦФЕР-Україна», 2019. 488 с.
12. Elkind D. *Child and Society. Great Britain*: Routledge Publishing House, 2016. 234 p.
13. James W. *The Principles of Psychology: Volume One and Two. England*: Publishing House «Oxford University Press», 2007. 1524 p.
14. Miller Br. *The Science of Why We Forget: What the New Science of Memory Tells Us About Ourselves, Our Minds, and the Past. Boston*: Publishing House «Houghton Mifflin Harcourt», 2021. 304 с.